

Колбаева М.К., Исмаилова Ж.Б.

**АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫНАН
(1-макала)**

Колбаева М.К., Исмаилова Ж.Б.

**ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА ПОЭТОВ
(1-статья)**

Kolbaeva M.K., Ismailova Zh.B.

**FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF POETS
(1-article)**

УДК:333/36.76

Бул макалада акындар чыгармачылыгын изилдөө тарыхы каралган.

Кыргыз адабияты калыптануу, өсүп-өнүү тарыхында бир нече этаптарды басып өттү. Элдин пайда болуу тарыхы менен кошо өзөктөш болгон оозеки адабияттан кийин чыгармачылык аренага акындар поэзиясы келсе, ал өзүнүн өнүгүү жолун профессионалдуу жазма адабиятка өткөрүп бергенин көрөбүз.

Акындык поэзия – адабият тарыхында, оозеки адабияттын салттарын улантып, индивидуалдык касиеттерди калыптандырган адабият тарыхындагы өзгөчө бир этап. Профессор А.Турдугуловдун сөзү менен айтканда «...элдик оозеки чыгармачылыкты өнөр жагынан да, тарыхый-хронологиялык жактан да, логикалык ырааттуулук жагынан да андан ары (бери) улантып кеткен, толуктап, өөрчүтүп-өркүндөтүп турган адабият тарыхындагы бир салаа, көркөм-эстетикалык феномен¹».

Акындар поэзиясы адабияттын тарыхында өзүнчө бир багыт катары өзүнө ылайык өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Эң башкысы анын фольклордун кыртышынан өнүп чыгып, жекелик (индивидуалдуулук) касиеттерди калыптандырып, «индивидуалдуу өз алдынча көрүнүш экенинде»². Бирок, ошол эле учурда фольклордогу калыптанган салттуулукту жана жалпылыкты четке какпастан, андан ары улантып, тереңдетип отурат. Акындар поэзиясында оозеки чыгармачылыктын негизги касиет, белгилерин алып жүргөн импровизация менен профессионалдуулукка умтулган жазмакерлик сапаттарды калыптандырган кол жазма адабиятынын эриш-аркак өнүгүүсү шартталган. Мындан улам кыргыз элинин акындар поэзиясы эки нукта төкмөлүк (импровизатордук) жана кол жазма формасында өнүккөнүн көрөбүз. Акындар чыгармачылыгындагы импровизация (төкмөлүк) өзүнө ылайык эволюциялык баскычтарга (үйрөнүү, чеберчиликти өздөштүрүү, өз алдынчалыкка өтүү), калыптанган салттуулуктарга, стилдик бөтөнчөлүктөргө ээ болуу менен ар бир акындын өз чыгарма-

сында жеке дүйнө таанымынын, түшүнүктөрүнүн, социалдык абалынын, психологиялык толгонууларынын чыгалдырылып, чыгарма жаратуучунун (автордун) ысымы менен тараган индивидуалдык (жекелик) белгилерге ээ. Ал эми кол жазма адабияты «... төкмөлүк импровизатордук менен жазмалык сапаттардын айкалышуусунан жаралган өзгөчө кубулуш³». Ал реалдуулукка, турмуш чындыгына жакыныраак келип, фольклордогу апыртмалуулук, ашыкча сүрөттөө сыяктуу өзгөчөлүктөрүнөн алыс. Мындан башка кол жазма акындарда чыгармаларын өңдөп-түздөө, редакциялоо сыяктуу процесстер орун алып, чыгарманын автору белгилүү болот. Бул элдик оозеки чыгармачылыкта мурда кезикпеген жекелик (индивидуалдык) сапаттардын калыптанышы болуп саналат.

Акындык поэзия – көп кылымдык жаралуу тарыхында коомдук бир нече милдеттерди өзүнө алып, элге кызмат кылып келсе, ошол эле учурда аны адамзат коому өзү жаратып, асырап келген эриш-аркактуу өнөр. Акындык поэзияны аздектеген өнөрпоздор адамзаттын, же бир улуттун маданий мурасын жаратуучулук, сактоочулук жана жайылтуучулук милдеттерин өзүнө алат. Бул ар бир элдин өздүк мүнөзүнө жараша түрдүүчө аталып, өзүнө ылайык коомдук кызматты аркалайт. Айталы, грек элинин рапсоддору жана аэддери, орус элинин «сказитель», «скороморхтору», байыркы скандинавиялык «скальддар», орто кылымдагы франциялык «труверлер», «трубадурлар», Германияда өзүнчө ырчылар мектебин түзгөн «мейстерзингерлер», Украинадагы элдик ырларды аткарып, ыр чыгаруу менен алектенген «кобзарлар», түркмөн-өзбек өңдүү элдердеги «шайырлар», түрк элиндеги «озанлар», казактардын «жыршы», «жырау», «акындары» ар бир элдин өздүк мүнөзүнө жараша аталып, түрдүү кызматты аркалай тургандыгы илимий адабияттарда⁴ белгиленген. Кыргыз элинин да маданий мурастарын жаратуучулары «жамакчы», «ырчы», «жомокчу», «акын» деген атоолор менен айтылып, доордон-

³ Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы. – Б., 1994. – 4-б.

⁴ С.И. Радциг. История древнегреческой литературы. – М., 1969, 39-б., А.Квятковский. Поэтический словарь. – М., 1966., В. М. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский героический эпос. – М., - 1947., В. М. Жирмунский. Среднеазиатские народные сказители. – Изв. Всесоюз. географ. общества, Т.79, вып 4, - 1947

¹ Турдугулоа А. Акындык поэзиянын көркөм табияты: фил.ил. док-ру ил. даражасын алуу үчүн жазылган дисс-нын авторефераты. – Б., – 2010., 3-б.

² Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К.А. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., – 2004., 63-б.

доорго улам жаңырып, коомчулук алдына бийик милдеттерди аркалоо менен биздин күнгө жетти. Ырчылар (акындар) көркөм сөз өнөрүнүн өкүлү катары чыгармасында эл турмушун материал кылып алып, аны кайрадан иштеп чыгып, калктын өзүнө тартуулайт. Мына ушул чыгармачылык процессте эл турмушу менен ырчынын байланышы алдыга чыгып, ырчы (акын) коомдук турмуштун күзгүсү катары кызмат аткарат. Анын чыгармаларында элдин социалдык абалы, жашоо турмушу, таптык мүнөзү сыяктуу маселелер таасын чагылдырылат. Ал ар бир акындын дарамет күчүнө, дүйнөтаанымынын кеңдигине, ырчылык кудурети, таптык мүнөзүнөн көз каранды. Айталы, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын баш чениндеги ырчылардын чыгармачылыгында бул нерсе абдан көрүнөт. Эл турмушун чыгармасында көркөм чагылдыруу маселесинде ырчылардын таптык мүнөзү негизги ролду ойноп, ар бир акын өз жашоо мүнөзүнө карай ырдайт. Мисалы, Арзымат, Майлыбай өндүү манаптардын эшик ырчылары болушу, элдин абалын өз деңгээлинен карап, карапайым калктын мүдөөсүн ырдаган Токтогул сындуу акындарды “жалчы”, “томож” атап, кордоого алган. Токтогул жетишпеген, жармач абалына “жарды да болсом мен өзүм, жаандан чыккан жоргомун” деп көп деле нааразы болбойт. Анын утушу карапайым калың элдин катарында туруп, элдин мүдөө талабын ырдоодо эле. Мына ушул жагдайдан улам Токтогул менен эл бийлөөчүлөрдүн ортосунда карама-каршылык пайда болот. Ушул сыяктуу “көркөм өнөр жана коом”, “сүрөткер жана өкүмдар”, “талант жана бийдик” маселеси байыртадан бери келип, акындар чыгармачылыгында да өзгөчө орунда турган маселелерден. Бул боюнча атайын иликтөөлөр жүрүп, илимий негизде баа берилген⁵.

Акындар чыгармачылыгы кыргыз элинин оозеки адабияты менен биргеликте өнүгүп, эл арасында жашап, кагазга түшүү, илим объектисине айлануу сыяктуу маселелер кийинчерээк башталды. Акындардын ырлары 1920-жылдардын башынан тарта жыйнала баштаган. Жыйноо иши менен жарыкка чыгаруу иштери удаалаш уланып, элдик дастандар менен бирге “Кыргыз эл ырлары” (1967), “Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары” (1973) жарык көргөн. Чыгармалардын топтомун жарыкка чыгаруу иши да колго алынып Токтогул Сатылгановдун (1968) жана Тоголок Молдонун (1970) чыгармаларынын эки томдуктары жарык көрөт. Ушуга удаалаш эле Барпы Алыкуловдун, Калык Акыевдин, Алымкул Үсөнбаевдин, Осмонкул Бөлөбалаевдин чыгармалары басмадан чыкты. Мындан сырткары акындардын айтыштарынын эки томдугу (1972), акындар поэзиясынын антологиясынын бир томдугунун (1980) жарыкка чыгышы акындардын чыгармаларын жарыкка чыгарууну бир топ алдыга жылганынан кабар берет.

1920-жылдардан бери карай элдик оозеки чыгармачылык менен биргеликте жыйналган акындардын чыгармаларына, өмүр таржымалына илимий негизден туруп баа берүү иши 1950-60

жылдардан баштап колго алынган. Алгач кыргыздын чыгаан акыны Барпы Алыкуловдун чыгармачылыгына арналган изилдөө Ж.Таштемировдун авторлугунда 1957-жылы жарык көргөн. Ага удаалаш эле С. Байходжоевдин “Эл ырчысы Калык” (1960), “Алымкул Үсөнбаев” (1962), “Осмонкул ырчы” (1964), Ж. Таштемировдун “Токтогул жана кыргыз адабияты” (1964), “Токтогулдун акындык чеберчилиги” (1975), “Токтогул жана эл чыгармаларынын традициялары” (1976), “Токтогул жана акындык поэзия” (1980), “Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу” (1956) деген изилдөөлөр жарык көрдү. Мына ушундай портреттик мүнөздөгү изилдөөлөрдү жалпылаштырып, 1988-жылы “Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери” аттуу коллективдүү эмгек жарык көрдү. Бул эмгек акындар чыгармачылыгынын тарыхында өзгөчө орунду ээлейт. Бирок, эмгекте акындардын чыгармачылыгын тематикалык-идеялык жактан талдоолордо ошол учурдун идеологиялык талабынын фонунда каралып, айтылган ой пикирлер Лениндин, Калининдин айткан ойлору, пикирлери менен тастыкталып, акындардын чыгармаларындагы жаңы замандын келишин ырдаганы, аны макоолору тууралуу ырларына акцент коюлганы байкалат.

1990-жылдардан тарта акындар чыгармачылыгын изилдөөнүн жаңы багыттарына аракеттер жүрүп, Б.Кебекованын “Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы” (1985) аттуу изилдөөсүн жарыкка чыгат. Эмгекте кыргыз менен казак элинин чыгармачылык байланышы акындардын мисалында талдоого алынат. Акындардын өнөрдү аздектөөдөгү, улантуудагы, такшалуудагы чыгармачылык ыктары, идеялык-тематикалык багыттарындагы жалпылыктар талдоого алынып, ар бир элдин акындык өнөрдөгү бөтөнчөлүктөрү белгиленет. Автор Мындан сырткары чыгармаларды жарыялоо ишине да киришип, “Кыргыз эл ырчылары” (1994), “Кыргыз элинин каада-салт ырлары” (2001) деген жыйнактарын жарыкка чыгарган. Адабиятчы Б.Кебекованын акындар чыгармачылыгы боюнча көп жылдык эмгегинин жыйынтыгы катары “Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери” аттуу изилдөөсү 2009-жылы жарык көргөн. Бул эмгекте акындардын чыгармачылыгы жаңыча көз караштан талданып, ырчы кыздардын чыгармачылык таржымалы алгач ирет илимий талдоого алынат. Эмгекте Калыгул, Балык, Эсенаман, Арстанбек, Солтобай, Нурмолдо, Найманбай, Калмырза, Үмөталы, Бекназар акындардын чыгармачылык портрети жазылып, XIX жана XX кылымдын башындагы акындар поэзиясынын тарыхына, легендарлуу акындардын чыгармачылыгына экскурс жасалып, обзор берилет.

Акындар чыгармачылыгы боюнча маанилүү эмгектерди жараткан адабиятчы А.Обозкановдун изилдөөлөрү өзгөчө белгилөөгө татыктуу. 2000-жылы жарык көргөн “Замана” поэзиясынын генезиси” аттуу эмгегинде акындар поэзиясында салттуу тема катары ырдалып, адабий агымга жеткен “Замана” тууралуу чыгармалардын генезиси тууралуу сөз жүрөт. “Замана” тууралуу диний окуунун башаты “Гатадан”, “Авестадан” башталганын

⁵ Садык Алахан. Унутулган адабият. I. – Б., - 2006.

белгилеп, суфизм агымынын өзгөчөлүктөрү, анын замана адабиятына гана эмес искусствонун башка тармактарына (архитектура, живопись, сүрөт, музыка ж.б.) тийгизген таасирлери тууралуу пикирлерин ортого салып, Борбордук Азиядагы көрүнүктүү акындардын чыгармачылыгында замананын көркөм сүрөтү кандайча тартылганын илимий негизде талдап берүүгө жетишет.

2006-жылы адабиятчынын акындар чыгармачылыгынын байыртан келаткан башаты, калыптанып өсүшүндөгү эволюциялык процесстер тууралуу жазылган “Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары, синкреттүү табияты” деген монографиялык эмгеги жарыкка чыгат. Эмгекте тээ байыртан бери келаткан өнөрлөрдүн алды болгон ырчылыктын табияты, тек-жайы, ырчылык өнөрдүн эволюциялык баскычтары, айтыш өнөрүнүн өзгөчөлүгү, психологиялык негиздери, төктөлүк өнөрдүн жазмалык, күүчүлүк, обончулук ж.б. өнөрлөр менен алака-кагышы, талдоого алынып, акындар чыгармачылыгындагы салттуу тематикалар такталып, акындар чыгармачылыгындагы салттуулук жана өздүк чеберчилик маселеси илимий негизде анализденет. Эмгектеги негизги өзгөчөлүк акындар чыгармачылыгындагы айтуучулуктун тектеш жана бир катар дүйнө элдеринин айтуучулары менен салыштырыла каралып, төкмөлүк, санатчылык, айтыш, айтуучулук сыяктуу өнөрлөрдү тутумдап турган ырчылык өнөрдүн проблемалары илимий негизде талдоого алынган.

Акындар доордун күзгүсү. Ал көп кылымдык өнүгүү тарыхына ээ болсо да XIX к. аягы XXк. башында өнүгүүнүн бийик деңгээлине көтөрүлгөн. Бул туурасында көптөгөн пикирлер айтылып, аныкталып такталган. Ошол мезгил мерчеминде өз чыгармаларында доордун сүрөтүн, элдин абалын айкын чагылдырган акындар жашап өткөн. Адабиятта, маданиятта саясий идеологиянын арааны жүргөн совет мезгили учурунда ошол өз мезгилин таасын чагылдырган акындардын чыгармачылыгы идеологиянын капшабына кабылып, окуудан, жазуудан, изилдөөдөн четтетилип, а түгүл айрымдарынын аты да унутулуп калган учур болгон. Кыргыз эли эгемендикти алган алгачкы жалдардан тарта бир учурда унут болгон көркөм мурас ээлеринин чыгармачылыгына кайрылып, адабий, илимий анализге алган эмгектер жарала баштайт. Мындай эмгектердин бири академик А.Эркебаевдин “Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары” (2004) деген монографиялык эмгеги болду. Изилдөөдө “Оозеки акындар поэзиясынын пайда болушу жана өнүгүшү” деген теманын алдында акындар чыгармачылыгынын оозеки жаралуу

башаттары тууралуу обзордук маалымат берилип, Токтогул ырчы, Асан Кайгы, Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Жеңижок, Солтобай, Балык Кумар уулу сыяктуу акындардын чыгармачылыгына анализ берилсе, “Кол жазма жана басма жүзүндөгү адабияттын пайда болушу” деген бөлүмдө кол жазма адабиятынын жаралышы, өнүгүшү Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Осмонаалы Сыдык уулунун, Ысак Шайбеков ж.б. акындардын чыгармачылыгын талдоо аркылуу ачылып берилген. Автор “XIII-XV кылымдарда пайда болуп, анан XIX-XX кылымдын баш ченинде дүркүрөп өнүккөн акындар поэзиясы кыргыз сөз өнөрүнүн өнүгүшүндө жаңы сапаттык жактан бир топ бийик баскыч болуп калганын, фольклор менен профессионалдуу адабияттын ортосундагы өткөөл көрүнүш,”⁶ экенин белгилейт. Ушул багыттагы илимий эмгектердин катарында Садык Алахандын “Унутулган адабият” “Беш Молдо” аттуу эмгектери жаралды. Эмгектерде адабияттын унут болушунун тарыхый, саясий себептери талдоого алынып, байыртадан бери келген талант жана бийлик маселеси талдоого алынып, Калыгул, Молдо Нияз, Нур Молдо, Молдо Кылыч, Казыбек, Алдаш Молдо ж.б. акындардын чыгармачылык, адамдык тагдырлары талдоого алынат.

Адабияттар:

1. Зулпуев А.З. Табият көрүнүштөрүнүн акындар поэзиясында көркөм сүрөттөлүшү: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2003
2. Ирисов П. Кыргыз айтыштарынын жанрдык =зг=ч=лүктүрү. – Ф., 1971, - 210-б.
3. Исмаилов Ж. Акындар чыгармачылыгында =мүр, =лүм проблемасынын берилиши: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2010
4. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К.А. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., – 2004., 63-б.
5. Радциг С.И. История древнегреческой литературы. – М., 1969, 39-б., А.Квятковский. Поэтический словарь. – М., 1966., В. М. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский героический эпос. – М., - 1947., В. М. Жирмунский. Среднеазиатские народные сказители. – Изв. Всесоюз. географ. общества, Т.79, вып 4, - 1947
6. Садык Алахан. Унутулган адабият. I. – Б., - 2006.
7. Турдугулоа А. Акындык поэзиянын көркөм табияты: фил.ил. док-ру ил. даражасын алуу үчүн жазылган дисс-нын авторефераты. – Б., – 2010., 3-б.
8. Турдугулов А. Акындык поэзиянын к=рк=мдүк табияты: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2010, – 6-б .
9. Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы . – Б., 1994. – 4-б.
10. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Б., 2004, 173-174.

⁶ Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Б., 2004, 173-174.

Рецензент: филол.и.д., профессор Токсонбаев Р.